

δύο ἐπάλληλα μωσαϊκὰ δάπεδα (πιθανῶς ρωμαϊκὸν κτίσμα μετατραπὲν εἰς χριστιανικοὺς χρόνους εἰς ἐκκλησίαν)· πλῆθος γλυπτῶν (κιονοκρανῶν, κορμῶν κίωνων, θωρακίων κ.ἄ.) εὐρίσκεται εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν οἰκοπέδων τούτων καὶ διὰ τοῦτο προτείνω τὴν καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἀπαλλοτριώσιν τοῦ χώρου.

Σημ. Αἱ αἰτήσεις ὑπεβλήθησαν εἰς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον Παιδείας.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

#### 4. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΘΑΥΛΙΟΥ

Ἐν Φεραῖς ἐξηκολούθησα τὰς ἀνασκαφὰς τῶν προηγουμένων ἐτῶν· ἐξετέλεσα δὲ αὐτὰς ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ καὶ Αὐγούστῳ, ἦτοι κατὰ τὴν χειρίστην περίοδον τοῦ ἔτους, τοῦτο δ' ἔνεκα τυπικῶν λόγων περὶ τὴν ἔγκρισιν τῆς αἰτήσεως ἀδείας καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἐντάλματος τῆς προκαταβολῆς.

Σκοπὸν τῆς ἐφετερινῆς ἐργασίας ἔθθηκα τὴν εὐρεσιν τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ χώρου, ὃ ὁποῖος, ὡς ἤδη ἐκ τῶν προηγουμένων ἐτῶν ἐξηκριβῶσα καὶ ἐξέθθηκα, περιεῖχε πολλὰ οἰκοδομήματα.

Ἐσκαψα λοιπὸν εὐρύτατα κατὰ τὴν Νοτίαν πλευρὰν ἐπὶ μῆκος ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ ναοῦ 40 περίπου μέτρων· κατ' αὐτὸν τὸν χώρον εὗρον μέγαν ἀποθήτην, τὸν ὁποῖον κατεσκευάσαν ἐπίτηδες οἱ κτίσαντες τὸν τελευταῖον ναὸν τοῦ 4<sup>ου</sup> π. Χ. αἰῶνος, ὡς ἔξῃς: Ἐπὶ πλάτος 20 περίπου μέτρων καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν ναὸν ἔσκαψαν ἐπίτηδες οἱ ἀρχαῖοι τὸ φυσικὸν ἔδαφος, ἐκ μαλακοῦ συγκείμενον χώματος ἀργίλου καὶ πάγου σεσηπότος, ἐπὶ βάθος 2 περίπου μέτρων καὶ μῆκος μὴ ἐξακριβωθὲν εἰσέτι, ἀλλ' ἀνώτερον τῶν 20 μέτρων. Σκάψαντες δὲ οἱ ἀρχαῖοι τὸν χώρον τοῦτον, ἄγνωστον διὰ τίνα σκοπὸν, μὴ ἐκτελεσθέντα, ἐγόμωσαν αὐτὸν ἅλιν, ῥίψαντες ἐπὶ βάθος μὲν ἑνὸς μέτρου λίθους μικροὺς καὶ μεγάλους, τινὰς μεγίστους, ὀγκώδεις, ἀκατεργάστους· τινὲς ἦσαν ἐξαιρεταίως καὶ εἰς τμήματα, προέρχονται δ' ἐμφανῶς ἐκ τοῦ λαμπροῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ 5<sup>ου</sup> π. Χ. αἰῶνος· ἐντὸς τῆς γομώσεως ταύτης ὑπῆρχον καὶ πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων καὶ κεράμων ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς περιόδου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4<sup>ου</sup> π. Χ. αἰῶνος, τινὰ κορινθιακὰ καὶ ἄττικα ὠραιότατα. Ἐπίσης ὑπῆρχον ἐντὸς τῶν πετρῶν τούτων καὶ πολλὰ χαλκώματα τῶν γεωμετρικῶν, ἐλάχιστα δὲ τῶν ἱστορικῶν χρόνων· ἦσαν ἐκ τῶν ἤδη γνωστῶν καὶ συνήθων πορπῶν, βελονῶν, περονῶν, κρίκων, δακτυλίων, ψελίων, μικρῶν κατόπτρων, ἐλίκων, ζωαρίων, σπονδικῶν φιαλῶν καὶ ὁμοίων, ἅτινα προέρχονται ἐξ ἀναθημάτων τοῦ πρώτου ναοῦ τοῦ 7<sup>ου</sup> π. Χ. αἰῶνος καὶ ὀλίγα ἐκ τοῦ δευτέρου, τοῦ μνημονευθέντος λαμπροῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ἀποθέτου εὐρέθη ὠραιότατον χαλκοῦν ἀγαλμάτιον ἄρτιον, ὀπίλου ἢ Ἄρεως, ἐξαιρετοῦ ἀρχαϊκῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ 5<sup>ου</sup> π. Χ. αἰῶνος, καὶ κεφαλὴ γρυπὸς χαλκῆ ἐξαιρετος ἐπίσης τῶν αὐτῶν περίπου χρόνων.

Ἐπίσης εὐρέθη καὶ χονδροειδῆς ἀκεραία στήλη ἀσυνήθους πάχους, φέρουσα ὀλίγα μέγιστα καὶ ἀρχαϊκώτατα γράμματα. Καὶ ταῦτα μὲν ὑπῆρχον ἐντὸς τῆς λιθίνης ταύτης γομώσεως· ἐπ' αὐτῆς δὲ ἔρριψαν οἱ ἀρχαῖοι τὸ ἔσκαφέν παρθένον χῶμα οὕτως, ὥστε ἐν ἀρχῇ σκάπτων τις θὰ ἠδύνατο νὰ νομίσῃ ὅτι εὐρίσκειται ἐπὶ παρθένου καὶ ἀνεπάφου φυσικοῦ ἐδάφους, χωρὶς νὰ ὑποπτεύσῃ ὅτι ὀλόκληρος ὄγκος λιθίνων ἀπορριμμάτων ὑπῆρχεν ὑπὸ τὸ ἔδαφος τοῦτο· διέκρινα ὅμως τοῦτο ὡς μὴ παρθένον· διότι διέφερε τοῦ παραπλεύρου τῆς τομῆς ἑκατέρωθεν κατὰ τὴν σκληρότητα· ἐκ τῆς διαφορᾶς δὲ ταύτης εὗρον καὶ τὴν τομῆν, κοινῶς ὑπὸ τῶν ἐργατῶν «κοψιὰν» λεγομένην, ἕξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν· εἶναι δὲ «κοψιὰ» τὸ σημεῖον σκαφέντος καὶ πάλιν γομωθέντος χώρου, ὁπόθεν ἀρχεται ἀφ' ἑνὸς τὸ ἄτμητον ἔδαφος, ἀφ' ἑτέρου τὸ τμηθέν.

Τίς δὲ ὑπῆρξεν ὁ σκοπὸς τῆς σημαντικῆς ταύτης τῶν ἀρχαίων ἐργασίας; ἴσως ἐθεώρησαν τὸ ἔδαφος τὸ πέριξ τοῦ ναοῦ ὡς οὐχὶ στερεόν, ὅπερ καὶ πράγματι συμβαίνει, ὑπέσκαψαν δὲ καὶ ἐγόμωσαν αὐτὸ διὰ λίθων πρὸς στερέωσιν τῶν πέριξ τοῦ ναοῦ· ἴσως ἐπίσης ἠθέλησαν νὰ θεμελιώσωσιν ἐκεῖ ἄλλο τι οἰκοδόμημα, ἀλλὰ μετέγνωσαν. Ἡ πρώτη ὑπόθεσις φαίνεται πιθανωτέρα, τοῦτου δ' ἔνεκα ἐλπίζομεν ὅτι καθ' ἀπάσας τὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ θὰ ὑπάρχωσι καὶ ἄλλοι ἀποθέται μεγάλοι καὶ βαθυτέροι, διότι τὸ ἔδαφος εἶναι κατὰ τὰς λοιπὰς πλευρὰς ἐπικλινέστερον καὶ φυσικῶ τῷ λόγῳ μᾶλλον ἀδύνατον. Ἐκ τούτου ἐρμηνεύεται τὸ ὅτι ἡ ἔξω τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς μεγάλη ἐπίχωσις ἐπὶ βάθος 2-4 μέτρων, τὴν ὁποίαν εὗρον πρώτην πρὸ ἐτῶν, καὶ ἡ ὁποία περιεῖχε πλείστα ἀφιερῶματα ποικιλώτατα, ἦτο μέγας ἐπίσης ἀποθέτης, ποιηθεὶς οὐχὶ ἀπλῶς, ἵνα ἀποκρυβῶσι τὰ λείψανα τοῦ καέντος λαμπροῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ σκοποῦ τούτου ἵνα στερεωθῇ τὸ ἑκατέρωθεν ἔδαφος τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ 4<sup>ου</sup> π. Χ. αἰῶνος, καὶ μὴ πάθῃ καθίζησιν ἐκ τῶν πέριξ μεταβολῶν τῶν ἐδαφῶν.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν πλέον καὶ πλουσιώτατον Δυτικὸν ἀποθέτην, ὅπου κυριωδέστατα εἶχον ἐκτελέσει ἐρεύνας ἐπὶ πολλὰ ἔτη, χωρὶς νὰ ἔξαντλήσῃ αὐτόν. Ἐσκαψα λοιπὸν καὶ ἐφέτος ἐπ' αὐτοῦ καὶ δὴ περὶ τὴν θέσιν, ὅπου πέρυσιν εὗρον τὸ τμήμα βάθρου, φέροντός ποτε χαλκοῦν ἀνδριάντα καὶ ἐπιγραφὴν «ἰων μ' ἐπόεσεν» πιθανῶς «Στρογγυλίων». Ἐχει δὲ σήμερον ὁ τελείως ἔξακριβωθεὶς Δυτικὸς οὗτος ἀποθέτης, τὴν ἐξῆς ὑπόστασιν: ἀνωτάτω ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους καὶ ἐπὶ βάθος πλέον τι τοῦ ἑνὸς μέτρου ὑπάρχει στρώμα τοῦ τρίτου ναοῦ, καέντος καὶ τούτου κατὰ τὸν 3<sup>ον</sup> ἢ 4<sup>ον</sup> μ. Χ. αἰῶνα· ἐντὸς τοῦ στρώματος τούτου ὑπάρχουσιν ἀφθονοὶ κεραμίδες τῆς στέγης τοῦ ναοῦ τούτου καὶ θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν καὶ γλυπτῶν μελῶν αὐτοῦ, οἰκτρῶς κεκαυμένα, τμήματα ἀγγείων μεταγενεστέρων, ἀπὸ τοῦ 4<sup>ου</sup> π. Χ. αἰῶνος μέχρι τῶν Βυζαντινῶν καὶ Τουρκικῶν χρόνων, ἔτι δὲ τάφοι χριστιανικοὶ πτωχοί, ποιηθέντες ἐκ μελῶν καὶ ἀναθηματικῶν πλακῶν τοῦ ναοῦ, ἐκ

τῶν ὁποίων εὐρομέν τινες ἐνεπιγράφους· μία φέρει ἀνάθεσιν τοῖς «Ὀλυμπίοις» θεοῖς, ἕτεροι τῇ γνωστῇ ἤδη «Ἐννοδίᾳ», θραύσματα δέ τινα ἀναφέρονται πιθανῶς καὶ εἰς ἄλλας θεότητες. Μετὰ τὸ στρῶμα τοῦτο ἄρχεται τὸ δεύτερον μὲ διάμεσον μικρὰν ζώνην, πλήρη τέφρας καὶ ἀνθράκων, τὸ ὁποῖον διήκει μέχρι μὲν βάθους ὀλιγωτέρου κατὰ τι τοῦ μέτρου, περιέχον ἐπίσης ἡμίκαυστα χῶματα, κεράμους, ἀγγεῖα, ἐλάχιστα χαλκώματα, ἐν οἷς πλάκες χαλκαὶ ἐπιγεγραμμέναι καὶ φιάλαι· μετ' αὐτὸ ὑπάρχει στρῶμα, βάθος ἔχον κατὰ τι ὀλιγώτερον τοῦ μέτρου, ἐπίσης περιέχον ἐρυθρὸν καὶ πωρῶδες χῶμα σχεδὸν παρθένον· τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἔσκαφαν ἐπίτηδες οἱ ἀρχαῖοι, καθ' ἃ ἐν τῷ Νοτίῳ ἀποθέτη· διότι μετὰ τὸ τοιοῦτον χῶμα ὑπάρχουσι λίθοι μικροὶ καὶ μεγάλοι· ὁμοίως περιέχονται θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ λαμπροῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ καὶ πληθὺς χαλκωμάτων μετὰ ἀγγείων ἀρχαϊκῶν πηλίνων καὶ χαλκῶν καὶ ἀγαλματίων πηλίνων ἀρχαϊκῶν. Μετὰ τοὺς λίθους τούτους ὑπάρχει τὸ φυσικὸν ἔδαφος, ἐξ ἄμμου καὶ χαλίκων συνιστάμενον, κοινῶς «μπαλάστρο» διὰ τῆς γνωστῆς ἰταλικῆς λέξεως ὑπὸ τῶν ἐργατῶν ὀνομαζόμενον.

Ἄλλ' ἐφέτος, ἐπιλιπόντων τῶν χρημάτων, δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐρευνήσω τὸ καθαρισθὲν τμήμα τοῦ Νοτίου ἀποθέτου μέχρι τοῦ τέρματος, ἀλλ' ἀφῆκα αὐτὸ μέχρι τοῦ ἐκ χωμάτων παρθένων, ἀλλ' ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ῥιφθέντων, ἐπιστρῶματος. Τὰ πολυάριθμα ἐφετεινὰ εὐρήματα, ὅκτῳ μὲν κιβώτια χαλκωμάτων καὶ πηλίνων ἐκόμισα εἰς Ἀθήνας πρὸς καθαρισμόν, ἱκανὰ δὲ μαρμάρινα μετεκόμισα εἰς τὸ Μουσεῖον Βόλου, τὰ δὲ ὀγκωδέστερα ἀφῆκα κατὰ χώραν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγομεν τὸ σοβαρώτατον συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον προέκυψεν ἐκ τῶν ἐφετεινῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὸ ὁποῖον διαφωτίζει πλέον τελείως τὸ ζήτημα: ἐβεβαιώθη ἡ ὑπαρξὶς ἀποθετῶν ἐπίτηδες ποιηθέντων ὑπὸ τῶν ἀρχαίων· τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ Νοτίου ἀποθέτου ἐξηρευνήθη ἐντελῶς, ἔτι δὲ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον τοῦ Δυτικοῦ. Ὑπάρχει κατὰ ταῦτα μεγάλη πιθανότης τοῦ ὅτι ἔχομεν δύο εἰσέτι ἀποθέτας ἐντελῶς ἀνεπάφους, τὸν Βόρειον καὶ τὸν Ἀνατολικόν, ἐκτὸς μόνον ἐφ' ὅσον ἦσαν αὐτῶν ἐν μέρει οἱ χριστιανικοὶ τάφοι. Διότι οἱ πολυάριθμοι γεωμετρικοί, οἱ εὐρεθέντες ἐντὸς τε καὶ πέραν τοῦ ναοῦ κατὰ τοὺς ἀποθέτας, ἐν οἷς ἐφέτος εὐρέθη καὶ εἰς θολωτὸς μικρὸς τοῦ κοινοῦ τύπου τῶν ἐν Σέσκλῳ, Λέστιανῃ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Θεσσαλίας γνωστῶν, ἦσαν ἄγνωστοι εἰς τοὺς ποιήσαντας τοὺς ναοὺς ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου, κτισθέντος, ὡς εἴπομεν, κατὰ τὸν 7ον π. Χ. αἰῶνα· μόνον δὲ ἐκ παραδόσεως θὰ ἦσαν γνωστοὶ οἱ τάφοι οὗτοι, ἐλάχιστους δὲ αὐτῶν συνήντησαν καὶ ἐτάραξαν οἱ ποιήσαντες τοὺς τρεῖς ναοὺς· οἱ λοιποὶ εἶναι ἀδιάτακτοι.

A. Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ